

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ МОРАЛЬНОСТІ ЯК ВИМІРУ ОСОБИСТІСЬКОГО РОЗВИТКУ

PHILOSOPHICAL AND ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF THE PHENOMENON OF MORALITY AS A DIMENSION OF PERSONALITY DEVELOPMENT

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми моральності як виміру становлення особистості. Згідно з філософсько-антропологічною парадигмою становлення особистості визначається двома основними напрямками: перший базується на тому, що розум є універсальним імперативом особистісного буття індивіда і головною засадою побудови суспільних відносин, другий - на тому, що воля є детермінантою становлення людської особистості.

Визначено, що становлення особистості у філософській екзистенційно-гуманістичній антропології розглядається як творчий пошук людиною свого призначення в межах актуалізації своїх можливостей. Велику роль у становленні особистості має система ціннісних орієнтацій людини, що містять цінності суспільства в межах певної національної культури: моральні імперативи; естетичні, релігійні та філософські ідеї; правові норми; політичні переконання тощо. Ціннісні орієнтації особистості формуються в процесі індивідуального засвоєння зовнішніх, відносно суб'єкта, цінностей – норм, стандартів, імперативів суспільства.

З'ясовано, що розвиток філософських поглядів на мораль свідчить про значний внесок філософів у формування психологічних концептів розвитку моральної свідомості особистості. Моральна свідомість функціонує на двох взаємодіючих рівнях: а) емоційно-почуттєвому, пов'язаному з реакціями особистості на стосунки між людьми; б) раціонально-теоретичному, що виражається в системі моральних знань, які теоретично обґрунтовують моральність та її елементи.

Показано, що моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, зідності, справедливості (у сукупності складають емоційно-почуттєвий рівень). Раціонально-теоретичний рівень індивідуальної моральної свідомості пов'язаний із системними знаннями, уявленнями про поняття, їхній зміст, взаємозв'язок (дають уявлення про моральні цінності взагалі). Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості становлять основу моральних переконань.

Ключові слова: становлення особистості, філософсько-антропологічні аспекти

моральності, екзистенційно-гуманістична психологія, моральна свідомість, моральна зрілість людини.

The article presents a theoretical analysis of the problem of morality as a dimension of personality formation. According to the philosophical-anthropological paradigm, the formation of personality is determined by two main directions: the first is based on the fact that the mind is a universal imperative of personal existence of the individual and the main principle of building social relations, the second – that the will is a determinant of human personality formation.

It is determined that the formation of personality in philosophical existential-humanistic anthropology is considered as a creative search of a person for his purpose within the actualization of their capabilities. An important role in the formation of personality has the system of human value orientations, which include the values of society within a certain national culture: moral imperatives; aesthetic, religious and philosophical ideas; legal norms; political beliefs, etc. The value orientations of the individual are formed in the process of individual assimilation of external, relative to the subject, values - norms, standards, imperatives of society.

It is found that the development of philosophical views on morality indicates a significant contribution of philosophers in the formation of psychological concepts of the development of the individual's moral consciousness. Moral consciousness functions on two interacting levels: a) emotional-sensory, associated with the reactions of the individual to relationships between people; b) rational-theoretical, which is expressed in the system of moral knowledge, which theoretically substantiate morality and its elements.

It is shown that moral consciousness is divided into individual and social. The main components of individual moral consciousness are moral feelings of duty, conscience, dignity, justice (together they make up the emotional-sensory level). Rational-theoretical level of individual moral consciousness is associated with systemic knowledge, ideas about concepts, their content, relationship (give an idea of moral values in general). Sensual and rational levels of individual moral consciousness form the basis of moral beliefs.

Key words: formation of personality, philosophical and anthropological aspects of morality, existential-humanistic psychology, moral consciousness, moral maturity of human.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.12>

Невмержицький В.М.

к.психол.н., доцент,
провідний науковий співробітник
лабораторії психології навчання
імені І.О. Синиці
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Постановка проблеми. Аналіз проблеми становлення особистості у вимірах філософсько-антропологічної парадигми потребує особливої уваги в період несталого соціокультурного здійснення суспільних трансформацій. Дослідження особливостей суб'єктогенезу у вимірах соціокультурного простору займають одне із центральних місць у філо-

софській антропології (М. Scheler, Н. Plessner, А. Gehlen, Е. Rothacker, Е. Hengstenberg & etc.; М.О. Бердяєв, Г.В. Гребеньков, Г.В. Єльнікова, В.С. Ларцев, О.Т. Москаленко, В.І. Муляр, В.П. Сержантов, О.Г. Спіркін та ін.).

У філософсько-культурологічному дискурсі поняття «особистість» розглядається як «людина, що має самосвідомість і світо-

гляд», «індивідуальне вираження суспільних відносин і функцій людей, суб'єкт пізнання і перетворення світу, суб'єкт прав і обов'язків, естетичних і етичних норм» [1, с. 256–257]; як наголошує у своєму дисертаційному дослідженні В.С. Ларцев, дане поняття «найповніше втілює в собі суттєві риси того певного типу людей, яким притаманна негхамовна біосоціально активність, трансцендентне прагнення до свободи, особиста незалежність та творча діяльність у різних сферах суспільного буття, значущість персонального внеску в перетворення навколишнього світу, самоусвідомлення моральної і правової відповідальності» [2, с. 9]. Означені властивості активного суб'єкта життєтворчості набуваються в процесі особистісного становлення.

Становлення – вузловий елемент універсального розвитку, пов'язаного із трансформацією якісної сутності на засадах реальної можливості перетворення (абсолютний рух субстанції, буття). Водночас глибинною причиною і смыслом суб'єктивного становлення є притаманна індивіду априорі сутнісна неповнота потенційних можливостей роду, яка може бути нейтралізованою завдяки екзистенційним вимірам свободи життєтворчості. У даному контексті універсальним способом становлення особистості виступає діяльність як самодостатня основа перетворення індивіда у творчу індивідуальність – активно-пошукову, цілісну особистість [3, с. 23], котра відзначається сталістю ціннісно-орієнтаційних спонук і моральністю поведінки.

Постановка завдання. Метою дослідження є здійснення теоретичного аналізу філософсько-антропологічних аспектів феномену моральності як виміру особистісного розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичне обґрунтування проблеми становлення особистості в новітній історії філософії визначається двома основними напрямками [3, с. 23–25]. Перший з них ґрунтується на ідеї про розум як універсальний імператив особистісного буття індивіда і головну засаду побудови суспільних відносин (І. Кант). Таку оптимістично-раціоналістичну методологію дослідження проблем становлення особистості розробляли Г. Сковорода (концепція «спорідненої праці»), Ф.-В. фон Гумбольдт (ідея про величність людини, її внутрішнє достоїнство), К. Маркс (праця як іманентно головна сфера формування особистості) й інші філософи.

Другий напрям пов'язаний із формуванням «філософії життя» і вираженням А. Шопенгауером містичного песимізму (воля до самореалізації, самоствердження) та містичного оптимізму Ф. Ніцше (воля до влади як засобу самореалізації), що абсолютизували волю

як детермінанту людської діяльності, проте висновки зробили різні. А. Шопенгауер запропонував особистості звільнитися від власного егоїзму настільки, що це фактично означатиме самознищення, самозаперечення. Потрібно, за думкою вченого, дійти до такого стану втрати індивідуальності, коли вже немає жодних мотивів, коли індивід розчиняється в інтуїції, втрачається в об'єкті. Ф. Ніцше, навпаки, закликав до максимальної досконалості шляхом заперечення не тільки власного «Я», але й інших. У філософії Ф. Ніцше становлення – це суто внутрішній процес самовдосконалення людського духу, конкретні формоутворення якого зовні виражаються не в соціальних ролях і статусі, а у вчинках [4]. Однак, і на цьому слід наголосити окремо, ніцшеанський варіант становлення, хоча й визначає «вчинкову» філософію, є головно філософією асоціальною, імморалістичною. Становлення особистості не передбачає співчуття до ближнього, благо мислиться як реалізація своєї «волі до влади», свобода – у свободі від інших. Надлюдина, згідно з Ф. Ніцше, – ідеал, до якого прийде людина, відкинувши наявні й багато в чому вже не потрібні цінності. Методологічно вірно вирішена проблема спричиняє для людини сповідання тих цінностей, які, врешті, призводять її до катастрофи, як і всю культуру, засновану на ніцшеанських етико-естетичних максимах і нормах.

У ХХ ст. особливу роль у конституюванні становлення особистості як предмета гуманітарного дослідження зіграв європейський екзистенціалізм (М. Heidegger, Е. Husserl, К. Jaspers, Е. Mounier, Ж.-П. Sartre), що зумовив специфічне усвідомлення унікальності буття окремої людини в конкретний момент часу і простору як співбуття з іншими. Саме екзистенціалізм сформував нову світоглядну парадигму особистості, що радикальним чином забарвила її життєдіяльність як проблему сенсжиттєву для індивіда та соціуму і водночас глибоко інтимну для кожної особистості [3, с. 26].

С. Кьєркегором особистість визначається як вищий первинний початок, процес становлення якого зумовлює послідовне проведення ідеї та її практичне переломлення в культивуванні егоцентричного емоційно насиченого самозаглиблення, радикальної інтровертованості свідомості. «Жити перед Богом» є ніщо інше, як жити «наодинці із собою» – вважав С. Кьєркегор. Вибір цінностей і є становленням особистості, це вибір віри у трансценденцію перед екзистенцією [5].

Згідно з філософськими ідеями Ж.-П. Сартра екзистенціалізм віддає кожній людині у володіння її буття та покладає на неї повну відповідальність за існування: людина відповідальна за те, чим вона є. Саме людське

життя – це можливість самоздійснення. Особистість сама робить вибір між позитивними та негативними можливостями і несе за це персональну відповідальність, що дозволяє їй реалізувати унікальний внутрішній потенціал особистісного зростання [6].

Гене́за становлення особистості у філософській екзистенційно-гуманістичній антропології розглядається як творчий пошук людиною свого призначення в контексті актуалізації своїх можливостей. Своєрідною кульмінацією в процесі конституювання становлення особистості спеціальною темою досліджень у західній філософії стала стаття А. Маслоу «Самоактуалізація» (1967 р.). Вперше в соціальній філософії становлення особистості прямо пов'язується з її самореалізацією і смисложиттєвими орієнтирами (в термінах автора – «буттєвими цінностями»). У цій роботі А. Маслоу також уперше ввів у науковий вжиток поняття самореалізації особистості (самоактуалізації особистості) і піддав його всебічному аналізу. Цим він фактично конституював у соціальній філософії органічний взаємозв'язок становлення особистості з її самореалізацією і дав поштовх до створення різних напрямів у дослідженні цього взаємозв'язку, насамперед етики самореалізації (В. Bosanquet, В. Kroeche, J. Makkenzi, E. Mounier, J. Royce та ін.).

У парадигмі екзистенційно-гуманістичної психології сформувалася (60- і роки ХХ століття) також і доктрина самоактуалізації, яку представляють С. Rogers, S. Leshon, R. Inhlhart. У контексті досвіду учіння бути вільним К. Роджерс визначає спрямування особистісної динаміки як рух «від життя згідно з цінностями, введеними в нього іншими людьми, до цінностей, які він сам тепер відчуває» [7, с. 39]; означений рух дозволяє людині ставати більш індивідуалізованою і творчою, здатною на відгук і відповідальність [7, с. 41].

Психолого-гуманістичний характер досліджень простежується також у дослідженнях Е. Фромма, який зробив спробу зрізати гострі кути переважно біологізаторської методології фрейдизму в розробці проблем особистості («Мати чи бути?») і поєднати її із соціологічними підходами. Е. Фромм «показує, як неповторний екзистенційний склад особистості вписується в конкретний соціальний фон, що впливає на індивіда, перетворюючи його потреби і напрацьовуючи соціальні характери» [8, с. 8]. Справжнє самовтілення особистості Е. Фромм пов'язує лише із практичною реалізацією принципу буття й адекватної йому форми міжлюдських стосунків – любов'ю. За існування людини з орієнтацією і установкою на «модус буття» (на протигагу споживацьким тенденціям) передумовами Е. Фромм називає незалежність, свободу та наявність критичного мислення. Характерною ознакою такого

способу буття є внутрішня активність суб'єкта, продуктивне використання своїх людських потенцій: «...буття передбачає здатність бути активним; пасивність виключає буття <...> Таким чином, активність – це соціально визнана цілеспрямована поведінка, результатом якої є відповідні соціально корисні зміни» [9, с. 95–96].

Вагому роль у становленні особистості відіграє система ціннісних орієнтацій людини, котрі містять цінності суспільства, що функціонують у певній національній культурі: моральні імперативи; естетичні, релігійні та філософські ідеї; правові норми; політичні переконання тощо. Ціннісні орієнтації особистості в контексті особистісного смислу визначають принципи розуміння людиною соціальної реальності, власної поведінки та поведінки інших людей, виступають регуляторами поведінки, а отже, є аксіологічними функціями особистості [10, с. 212–213] (життя і смерть, свобода, справедливість, обов'язок, добро і зло, нарешті, смисл життя як головна інтегральна аксіологічна функція особистості), природа яких детермінована не лише потребами, але й здатністю людини до оціночної діяльності.

Ціннісні орієнтації особистості формуються лише в процесі індивідуального засвоєння зовнішніх щодо суб'єкта цінностей-норм, стандартів, імперативів суспільства. Проте щоб ці зовнішні цінності стали для особистості внутрішніми, вони мають бути екзистенційно пережитими, усвідомленими, а відповідно, мають стати потребою, бути оціненими і як аксіологічна функція проявлені у вчинкові, тобто мають стати установкою. Надалі, щоб дані установки отримали не лише зовнішнє схвалення з точки зору «має бути» і стали б цінними в суспільному контексті, але й отримали внутрішню оцінку як цінності у самого індивіда, необхідними є зовнішні соціальні умови, що створюють обставини драматизму і боротьби, пошуку людиною своєї ідентичності.

Аксіологічні функції особистості мають фундаментальні особливості: будучи знаннями, вони набувають форму переконань і функціонують як імперативи внутрішнього життя та поведінки, що існують у свідомості на лінгвістичному рівні і мають соціально-історичну зумовленість. Іншими словами, це вищі внутрішні регулятори людської діяльності, кожна з яких є формою розуміння індивідом самого себе і виражає цільову спрямованість суб'єкта [10, с. 213]. Аксіологічні функції особистості не лише характеризуються значною стійкістю, але завдяки їм особистість набуває статус автономного суб'єкта діяльності із властивими йому рисами характеру (ініціативність, відповідальність тощо), що підтверджує положення вітально-аксіологічної концепції щодо «внутрішньої логіки» становлення особистості

як її «персоналізації» [11, с. 228]. Система ціннісних орієнтацій особистості формується на підставі асимілювання всіх доступних індивіду матеріальних і духовних цінностей у процесі усвідомлювання ним смислу його життя, що не суперечить вітальній структурі індивіда.

На сучасному етапі в наукових площинах антропологічних досліджень сконцентровані проблеми, вирішення яких спрямоване на забезпечення розвитку протягом особистісного становлення моральних і духовних цінностей як найсуттєвіших в аксіологічній сфері людини [12].

Серед найважливіших проблем особистісного становлення людини вагоме місце посідають питання еволюції та означення тенденцій розвитку моральної культури людства.

Загалом, еволюція філософських поглядів на мораль свідчить про потужний внесок філософів у становлення психологічних концептів розвитку моральної свідомості особистості.

Визначення основних положень формування моральної поведінки особистості було пов'язане з діяльністю софістів, які займалися пошуком істинних знань через розвиток логічного мислення і оволодіння мистецтвом переконання. Моральні принципи визначались на основі узагальнення думки більшості. Так, зокрема, Платон у своїх творах писав, що про кожну річ можна висловити взаємовиключні судження, які рівною мірою можуть бути переконливими. Оскільки яким саме кожна людина відчуває дещо, таким, скоріш за все, воно і буде для неї, тому людина вважалась мірою всіх речей [13]. Давньогрецький філософ Арістотель акцентував увагу на активності особистості у формуванні власних доброчесностей, пізнанні їхньої сутності, адже «за активної діяльності виникають моральні устої» [14, с. 106].

Філософи Середньовіччя, починаючи з раннього християнства, розглядають моральність як шлях урятування людства. Августин, зокрема, проповідуючи вчення про спасіння людства, розкриває сутність суверенності людської волі у співвідношенні з такими поняттями, як добро і зло, заслуги і благодать.

Доба Відродження відзначена в історії цивілізації зміною поглядів на людину й цінності її життя. Гуманісти XIV–XVI століть Ф. Петрарка, Л. Балла, Дж. Манатті, Дж. Піко делла Мірандола зазначали, що дивне і величне призначення людини, який дано досягти того, чого вона прагне, і бути тим, ким вона хоче. Основою самосвідомості на той час проголошується свобода. Мислителі цього часу ігнорують переважно наслідки вчинків людини, пов'язуючи її свободу становлення у творчих здібностях, у вмінні розуму бачити і розкривати об'єктивну красу світу. Особливе значення в такому підході трактування моралі знаходимо в «Промові

про доброчесність людини» Піко делла Мірандола. Гуманіст розглядає людину як творця самої себе, як носія моральності: «Якщо за допомогою моралі сили пристрасті будуть збуджені до відповідних розумних меж, так, щоб вони узгоджувалися між собою в непорушній гармонії, якщо за допомогою діалектики буде розвиватися розум, то, збурені пристрастями Муз, ми будемо насолоджуватися небесною гармонією» [15, с. 513]. Відповідно, для повноцінного становлення особистості необхідними умовами є володіння такими цінними чеснотами, як розум і моральність.

Представник німецької класичної філософії Іммануїл Кант пов'язував моральну самосвідомість із гідністю особистості й визначав її з позицій абсолютної свободи та моральної відповідальності кожної людини. І. Кант установив самоцінність людської особистості й безумовність гідності людини. І. Кант вважав, що завдяки моралі здійснюється регуляція суспільних відносин, але не шляхом примушування, наставляння, а методом орієнтації людей на гуманні, добрі, справедливі стосунки, тобто через формування моральних цінностей [16, с. 228–289]. Одним із моральних законів І. Кант вважав свободу, котра, на думку філософа, знаходиться у свідомості людини і проявляється в здатності самочинно вчиняти певні дії. При цьому І. Кант застерігає: «Вчинок із почуття обов'язку має цілком усунути вплив схильності й разом з нею будь-який предмет волі» [16, с. 236].

Цікаві думки щодо розвитку моральності особистості висловлював також Йоганн Готліб Фіхте – німецький філософ, один із представників німецької класичної філософії, котрий умовою виконання морального закону називає перемогу над чуттєвими схильностями. Сутністю свободи особистості Й. Фіхте вважає добровільне виконання моральних законів, що базується на виборі добра. «Я сам, незалежний і вільний від впливу всіх зовнішніх сил, припиняю свою нерішучість і визначаю себе вільно напрацьованим у мені пізнанням крашого» [17, с. 233].

Аналогічну думку про те, що людина отримує моральні знання та засвоює свої обов'язки щодо інших у процесі власного життя, висловлював Л. Фейєрбах: «...існування егоїстичної людини пов'язане з існуванням інших людей, хоч би її батьків, її братів і сестер, її сім'ї, отже, аж ніяк не залежне від своєї доброї волі. Егоїстична людина, починаючи від лона матері, повинна ділити всі блага життя зі своїми ближніми. І якщо ці невимушені, моральні впливи, не справивши дії, зазнають краху внаслідок невблаганної впертості егоїста – не сумнівайтесь! – тоді стусани його братів і сестер навчать його необхідних правил» [18, с. 150].

Засновники філософії екзистенціалізму А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, С. К'єркегор продовжили вивчення природи людини, її моральної самосвідомості через свободу волі. Як основа моральної самосвідомості розглядалась не тільки свобода волі, а й свобода вибору, свобода думок. Моральна самосвідомість, за С. К'єркегором, втілюється у виборі нею свого унікального та неповторного «Я».

Філософами загалом ототожнюються категорії «мораль» та «моральність». Певні спроби розвести поняття «мораль» і «моральність» все ж таки зроблені Г.В.Ф. Гегелем. Мораль, з його точки зору, є сферою суб'єктивною й індивідуальною, несе в собі особистісний і приватний зміст, витягнутий із суспільних норм, що стихійно сформувалися, і звичаїв. «Якщо я хочу розумного, – наголошував Георг Гегель, – то я дію не як відокремлений індивід, а згідно з поняттям моральності загалом; у моральному вчинку висуюю я не самого себе, а суть» [19, с. 45]. Г.В.Ф. Гегель вважав, що мораль – те, якими вбачаються вчинки індивідові в його суб'єктивних оцінках, намірах, переживаннях провини, а моральність – те, якими насправді є вчинки людини в реальному досвіді життя родини, народу, держави. Деякі дослідники, спираючись на філософію Гегеля, вважають, що мораль є формою суспільної свідомості, а моральність – формою індивідуальної свідомості. Цю теоретичну позицію поділяє Л.Н. Антилогова, позначаючи мораль як сукупність норм і вимог, які пропонуються соціумом як вимоги до поведінки індивіда, тоді як моральність формується разом з особистістю, становить принцип її буття, вона невіддільна від змісту «Я» індивіда.

Розрізняють сім основних характеристик моральності:

- 1) панування розуму над афектами;
- 2) прагнення до вищого блага;
- 3) добра воля й безкорисливість намірів;
- 4) здатність жити в людському суспільстві;
- 5) людяність, або суспільна форма відносин між людьми;
- 6) автономія волі;
- 7) взаємне виконання соціальних норм, виражене через золоте правило моральності.

За визначенням В.П. Москальця, в основі філософської антропології лежить ідея про особистість, яка поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями має володіти значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями [20, с. 284–286]. На думку науковця, мораль є однією з нормативно-регулятивних форм суспільної свідомості, що впливає на суспільні, соціальні відносини, людські стосунки за допомогою принципів, правил, норм, законів, кодексів, приписів тощо. Разом із тим мораль відрізняється від права та звичаю духовною, автентичною, вну-

трішньособистісною структурою мотивації [20; 21]. Німецький філософ Т. Адорно, пояснюючи зміст поняття «мораль» (від лат. *mores*), наголошує, що воно постулює деяке узгодження публічних звичаїв певної країни з моральною, етично правильною поведінкою, з правильним життям окремої людини [22, с. 17].

З аксіологічної точки зору мораль можна визначити як сукупність цінностей добра і зла, а також відповідних їм форм свідомості, відносин, вчинків [23, с. 19].

В етиці під поняттям «мораль» розуміють такі оцінно-імперативні способи засвоєння дійсності, які регулюють поведінку людей у діапазоні добра і зла. А.А. Гусейнов та Р.Г. Апресян наголошують, що мораль виступає як «панування розуму над афектами, як прагнення до вищого блага; як добра воля і безкорисливість мотивів; як здатність жити в людському суспільстві; як людяність і суспільна форма відносин між людьми» [24, с. 26]. Науковці вважають, що мораль можна представити у вигляді двох взаємозалежних характеристик:

- 1) як особистісну характеристику, сукупність моральних якостей і чеснот;
- 2) як характеристику відносин між людьми, що виражаються в моральних нормах (вимогах, правилах, заповідях).

Мораль – це «міра панування людини над самою собою, показник того, наскільки людина відповідальна за себе, за те, що робить» [24, с. 6].

У парадигмі наукових досліджень феномену моралі можна виокремити різні підходи щодо співвідношення понять моралі та моральності. Відповідно до однієї з точок зору мораль – це форма свідомості, а моральність – сфера практичних вчинків, звичаїв, традицій [25; 26; 27]. Відповідно до іншої думки мораль – це регуляція поведінки засобом суворо фіксованих норм, психологічного примушування і контролю, групових критеріїв і суспільної думки, а моральність – це сфера моральної свободи особистості, коли суспільні та загальнолюдські вимоги збігаються з її внутрішніми мотивами [24].

Мораль як особистісна характеристика у філософії пов'язується з інтелектуальною сферою людини, прагненням вищого блага за допомогою доброї волі. Крім того, як характеристика відношень між людьми мораль розглядає людину з точки зору її здатності жити «в людському гуртожитку». Специфікою суспільної моралі є її поширення на всіх людей, універсальність моральних вимог і необхідність їх виконання всіма членами суспільства, але за умови вільного вибору і свободи волі. Отже, мораль – багатогранний феномен суспільної психіки, суспільний інститут, який виконує функцію регулювання поведінки людини. У широкому філософському розумінні мораль

є формою суспільної свідомості, сукупністю принципів, правил, норм, якими люди керуються у своїй поведінці [27, с. 11–12]. Згідно з думкою соціальних філософів, мораль є специфічним, оціночним імперативним способом освоєння соціальної дійсності, пов'язаним із протистоянням добра і зла [24]. Психологічна точка зору не суперечить жодній із вказаних, але збагачує їх, підкреслюючи те, що це явище – чи не основний ефект соціалізації людини і суспільства. Мораль виникає на вододілі «я – світ», надто «я – інша людина» у площині розвитку моральної свідомості особистості [28]. Аналізуючи роль моральної свідомості, Л.С. Виготський вказував, що в цьому випадку принципово важливим є розуміння свідомості як передумови організації поведінки. Свідомість є здатністю людини до рефлексії, адекватного відображення навколишнього світу, подій, що відбуваються в ньому, своєї Батьківщини, обов'язку тощо, а також формування до них свого ставлення. Через свідомість людина здатна пізнати сутність навколишнього світу, розуміти його. Свідомість є вищим рівнем психічного відображення, який властивий лише людині як суспільно історичній істоті. Свідомість постає як знання про зовнішній і внутрішній світ, про самого себе. Однак свідомість не зводиться лише до знання, не тотожна йому, оскільки вона виявляється не лише в узагальненому знанні навколишньої дійсності, а й у певному оцінному, теоретичному і практичному ставленні до неї. Тому іншим необхідним складником свідомості є переживання людиною того, що для неї в навколишній дійсності є значущим [29].

У широкому контексті моральна свідомість інтерпретується як процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності й поведінки згідно з інтересами суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі (О. Бондаревська). М.И. Боришевський відзначає, що «утвореннями, які в системі особистості становлять підсистему свідомості (зрозуміло, і самосвідомості також) або органічно пов'язані з нею, є: світогляд, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації, спрямованість, соціальні потреби, мотиви та інтереси, прагнення, соціально орієнтоване мислення, почуття, воля» [30, с. 26]. Р.В. Павелків розглядає моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість, на думку Р.В. Павелківа, «є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою частиною суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним із компонентів свідомості людини вза-

галі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді й розвитку людиною моральних принципів» [28].

На думку Н.М. Вознюка, людина стає моральною особистістю, коли вона добровільно підпорядковує свої дії моральним вимогам суспільства, усвідомлює їх значення і зміст, здатна висувати перед собою моральні цілі й виробляти рішення відповідно до конкретних обставин, самостійно оцінювати власні дії та вчинки оточуючих, виховувати себе, протистояти середовищу [31, с. 17].

Моральна свідомість функціонує на двох рівнях, що взаємодіють між собою:

– емоційно-почуттєвому, пов'язаному з реакціями особистості на стосунки між людьми; реакції виявляються в почуттях любові, ненависті; довіри, недовір'я; симпатії, антипатії; обов'язку, відповідальності; національної гордості тощо;

– раціонально-теоретичному, що виражається в системі моральних знань про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, в яких теоретично обґрунтовується моральність та її елементи.

Залежно від носія моральна свідомість поділяється на індивідуальну і суспільну. Головними компонентами індивідуальної моральної свідомості є моральні почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості, що в сукупності становлять емоційно-почуттєвий рівень. Раціонально-теоретичний рівень індивідуальної моральної свідомості пов'язується із системними знаннями, уявленнями про поняття, їхній зміст, взаємозв'язок; наприклад, про добро, зло, щастя, сенс життя, справедливість, відповідальність, що дають уявлення про моральні цінності взагалі і вищі зокрема. Почуттєвий і раціональний рівні індивідуальної моральної свідомості є основою моральних переконань. Суспільна моральна свідомість, носієм якої є суспільство, акумулює не тільки і не стільки моральну практику сучасників, а значною мірою використовує досвід минулих поколінь та історичних епох, їхні пошуки й досягнення. Суспільна моральна свідомість – цілісний феномен, де теоретичний рівень відбивається в системі понять. Специфіка понять моральної свідомості в тому, що вони своєрідно відбивають моральне життя суспільства, спільнот і людини, використовуються для оцінки різних дій, вчинків як людини, так й інших соціальних суб'єктів. Найбільш загальними категоріями моральної свідомості є: добро і зло, справедливість, совість, щастя, сенс життя, етичний ідеал.

У структурі моральної свідомості О. Бондаревська [32] виділяє три компоненти:

– нормативний, до якого належать моральні знання, моральні поняття, принципи,

ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості;

– оціночний, до якого належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені оцінні критерії, що використовує особистість у практичній діяльності;

– регулятивний, до якого належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості.

Розподіл структурних компонентів моральної свідомості є досить умовним, тому що в дійсності ставлення особистості до оточуючих її людей виявляється у взаємодії всіх компонентів комплексно. Фактично ці компоненти функціонують у моральній свідомості як єдине ціле.

Не відкидаючи ціннісно-нормативної сутності моральних норм і принципів, можна наголосити на тому, що моральність людини є процесом і результатом розвитку сутнісних сил людини, які пов'язані з її здатністю сприймати цінність іншої людини, поважати її гідність, критично оцінювати свою поведінку у відповідності до суспільних інтересів і суспільної моралі, правильно її орієнтувати, бути морально активною особистістю, співпереживати, радіти, жаліти тощо; і оскільки розвиток цих сил можливий лише в соціумі і завдяки соціуму, то сутнісний зміст морального становлення особистості становить позитивний моральний досвід людства, що накопичений у процесі історичного соціального розвитку [27, с. 18].

Серед найголовніших складників моральної зрілості людини є культура морального мислення, єдність моральних почуттів з переконаннями, що дають особистості вірну моральну оцінку своїх дій і вірну орієнтацію в системі моральних цінностей. Все це сприяє оволодінню людиною моральними формами управління своїм суспільним і індивідуальним життям.

Висновки з проведеного дослідження.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що важливу роль у вивченні становлення особистості як предмета гуманітарного дослідження відіграла філософська екзистенційно-гуманістична антропологія. Становлення особистості в ній розглядається як творчий пошук людиною свого призначення в контексті актуалізації своїх можливостей. Мораль є багатогранним феноменом суспільної психіки та суспільним інститутом, який виконує функцію регулювання поведінки людини. До структури моралі можливо віднести моральні цінності, норми та ідеали, що використовуються людиною під час виконання різноманітних соціальних ролей. Моральність особистості проявляється в тому, що її моральна поведінка здійснюється в силу

внутрішнього спонукання, на основі власних поглядів і переконань.

Перспективи подальших наукових досліджень убагачуються у вивченні психолого-педагогічного контенту становлення моральної особистості в традиціях української культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. Москва : Политиздат, 1972. 303 с.
2. Ларцев В.С. Формування особистості : детермінанти, проблеми, перспективи (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03. Київ, 2003. 30 с.
3. Токарева Н.М. Психологія комунікативного моделювання особистісних конструктів у підлітковому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 530 с.
4. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / пер. с нем. В.В. Рынкевича ; под ред. И.В. Розовой. Москва : Интербук, 1990. 301 с.
5. Кьеркегор С. Страх и трепет / пер. с дат. Н.В. Исаевой, С.А. Исаева. Ленинград : Глобус, 1991. 44 с.
6. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм. *Сумерки богов* : сборник / пер. с нем., франц., англ. А.В. Михайлова, В. Библихина, А. А. Яковлева и др. ; сост., общ. ред. А.А. Яковлева. Москва : Политиздат, 1989. С. 319–344.
7. Роджерс К. Вчитися бути вільним. *Гуманістична психологія: Антологія* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів : у 3-х т. / упорядники й наукові редактори Р. Трач, Г. Балл. Київ : Університетське видавництво «Пульсари», 2001. Т. 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. С. 38–59.
8. Гуревич П.С. Разрушительное в человеке как тайна / Э. Фромм. *Анатомия человеческой деструктивности*. Москва : Республика, 1994. С. 3–14.
9. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э.М. Телятниковой. Москва : Астрель, 2010. 314 с.
10. Москаленко А.Т., Сержантов В.Ф. Личность как предмет философского познания. *Философская теория личности и ее психологические и биологические основания* : монография. Новосибирск : Наука, 1984. 319 с.
11. Гребеньков Г.В., Чайкова Н.М. Витально-аксиологическая концепция личности как методология современной персонологии. *Наука. Религия. Суспільство*. 2004. № 2. С. 222–228.
12. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 512 с.
13. Донцов А.В. Формування моральних механізмів поведінки студентської молоді. Харків : Шлях, 2000. 227 с.
14. Аристотель. Никомахова етика : соч. : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 54–293.
15. Мирандола Пико дела. Речь о достоинстве человека. *История эстетике. Памятники мировой эстетической мысли* : в 5 т. Москва : Искусство, 1962. Т. 1. С. 506–514.
16. Кант И. Основы метафизики нравственности. *Основы метафизики нравственно-*

сти. *Критика практического разума. Метафизика нравов.* Санкт-Петербург : Наука, 1995. С. 228–289.

17. Фихте И.Г. Общие принципы наукоучений. Антология мировой философии : в 4 т. Москва : Мысль, 1971. Т. 3. С. 197–243.

18. Фейербах Л. История философии. Собр. произв. : в 3-х т. Москва : Мысль, 1967. Т. 1. 544 с.

19. Гегель, Г.В.Ф. Философия права. *Сочинения* : в 14 т. Москва ; Ленинград : Соцэргиз, 1934. Т. 7. 380 с.

20. Москалец В.П. Психологічний зміст духовності і духовність мистецтва. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості.* Київ, 1994. Ч. 1. С. 284–286.

21. Москалец В.П. Психологія релігії : посібник. Київ : Академвидав, 2004. 240 с.

22. Адорно Теодор В. Проблемы философии морали / пер. с нем. М.Л. Хорькова. Москва : Республика, 2000. 239 с.

23. Матвеев П.Е. Моральные ценности : монография. Владимир : ВГУ, 2004. 190 с.

24. Гусейнов А.А., Апресян Р.Г. Этика. Москва : Гардарики, 2000. 472 с.

25. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності : наук. видання. Київ : Либідь, 2006. 272 с.

26. Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность. (Философские размышления о жизненных проблемах). Москва : Знание, 1990. 62 с.

27. Донцов А.В. Моральна культура вчителя : монографія. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. 240 с.

28. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості в молодшому шкільному віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Рівне, 2005. 445 с.

29. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников. Москва : Просвещение, 1980. 183 с.

30. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.

31. Вознюк Н.М. Етико-педагогічні основи формування особистості. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 196 с.

32. Малихін А. Моральна свідомість особистості: сутність та структура. URL: http://www.bdpu.org/scientific_published/2005/Pedagogical_studios/9